

Българите в Северното Причерноморие ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА И ОТКЪСВАНЕТО НА СЕВЕРНА ДОБРУДЖА ОТ ДИОЦЕЗА НА ЕКЗАРХИЯТА (1877-1879 г.)

Петко Ст. Петков

Традиционно се приема, че учредяването на Екзархията през 1870 г. е един от значимите успехи на възродената българска нация. Първата легитимна общонационална институция обединява повечето земи, населени с българи, и предоставя редица законни основания на модернизирашото се възрожденско общество да привикне да живее по свои правила и ред, съподчинявайки се на една само по форма религиозна, но всъщност най-вече протодържавна национална институция, каквато е Екзархията. В този смисъл всички български изследователи отчитат като пагубно за националното единство разкъсването на екзархийския диоцез, което настъпва в резултат от радикалните политически промени през 1878 г. В научната литература, разглеждаща сетнините от руско-турската война 1877-1878 г. и съдбата на Екзархията, се обръща внимание най-вече на оставащите под османска власт територии на Македония и Южна Тракия, населени преобладаващо с българи. На пръсти се броят опитите да се представи съдбата на екзархийското дело в Северна Добруджа - една от областите, които са включени в диоцепа на Българската православна църква (БПЦ) още със султанския ферман от 27.II.1870 г.¹ Не се отчитат или се подценяват редица специфични фактори, оказали силно, а понякога и определящо въздействие върху тежката орисия на българското население от областта. Стига се до крайни и неаргументирани заключения, свързващи причините за откъсването на Северна Добруджа от диоцепа на Екзархията с пасивното поведение на българското православно духовенство². Тук ще се опитам на основата на архивни и други източници да разгледам критично и по един по-различен начин поставения въпрос.

1. Откъсването на Северна Добруджа от българското землище е политическо, а не църковно решение и следователно отговорни за тази промяна са политически сили и фактори, а висшето и низше духовенство (както българско, така и румънско) е принудено да се съобрази (що се отнася до екзархийския клир) или е улеснено да се възползва (за румънската страна) от тази политическа промяна³. Какви аргументи биха могли да се изтъкнат в подкрепа на това категорично, но струва ми се, основателно твърдение.

Санстефанският договор, наложен на победената Османска империя от победителката Русия, категорично постановява, че "Тулчанският санджак..., както и

островите на делтата и Змийските острови, *понеже Русия не желае да вземе тия земи и островите на делтата, запазва си правото да ги размени* (к. м. - П. П.) срещу онази част от Бесарабия, която тя отстъпи по силата на Парижкия трактат в 1856 г... (чл. 19, а)⁴. Следователно първият и най-важен политически фактор за откъсването на Северна Добруджа от диоцеза на Екзархията са имперските интереси и цели на руските управници⁵. Тук не се разисква иначе твърде интересния и актуален въпрос защо в продължение на 120 години в българското общество се поддържа/налага представата за този договор като национален идеал, след като той предава три големи области с доказано мнозинство на българското население в тях (Северна Добруджа, Нишко и Южна Тракия) на съседни държави и въвежда режим на най-малко двегодишна външна окупация на страната⁶.

Сред българския политически и културен елит в месеците след подписването на мирните договори през 1878 г. откъсването на Северна Добруджа не се приема толкова болезнено, колкото загубата на Македония и Южна Тракия. Писмени протести и аргументирани искания за присъединяване към свободна България изпращат и сънародниците ни от Добруджа, и българите от Нишко⁷. Но отношението на руското окупационно управление (в това число и на близките до властта българи) към тях е меко казано снизходително-пасивно. В най-добрия случай се стига до даване на празни обещания, за да се парират справедливите, макар и плахи протести на добруджанските българи. Така напр. при посещението си в Тулча през май 1878 г. императорският руски комисар княз Ал. Дондуков-Корсаков в отговор на настойчивото питане на Тулчанския екзархийски епископ Климент Браницки заявява, че Добруджа е и ще остане каноническа епархия на българския митрополит⁸, но единственият положителен резултат от това негово обещание е промененото (дотогава грубо пренебрежително⁹) отношение на местните руски власти към българското духовенство в областта.

2. Досегашните анализи на въпроса за причините за загубата на Северна Добруджа са по характера си светски, т.е. не държат сметка за църковно-каноническата страна на проблема. А именно от църковно гледище съществуват редица обективни пречки БПЦ да не може да противодейства срещу подчиняването на севернодобруджанския екзархийски окръг на Румънската православна църква.

Провъзгласяването на Българската екзархия за схизматична от събора на Цариградската патриаршия през 1872 г., макар и непризнато от българска страна, а и от някои други православни църкви, все пак поставя БПЦ в "ненормално междуцърковно положение" и има важни (предимно отрицателни) последици - духовни и национално-политически¹⁰.

Малко известен, но важен факт е, че схизмата става формално основание на различни заинтересовани страни да не признават правото на Екзархията да се ползва от някои улеснения, гарантирани от Берлинския договор. Така напр. всички изложения от 1878 г. (включително и тези на добруджанските българи), в които се настоява за запазване националното единство на политически разпокъсаната българска общност чрез църковно подчинение на отделните области на Екзархията се основават на надеждата, че чл. 62 от Берлинския договор (респ. чл. 44, който се отнася специално за Румъния)¹¹ е напълно приложим и за отношенията на Екзархията с нейните разноподанни пасоми¹². По различни съображения обаче и Цариградската патриаршия, и Високата порта, а и руското външно министерство приемат, че правата, предоставени с чл. 62 от Берлинския договор, не се

отнасят за българското население, признаващо Екзархията, но оставащо извън границите на автономното княжество. Според официалното тълкуване на този член, направено от зам. министъра на външните работи Н. Гирс в специална инструкция до княз А. Дондуков, той може да се приложи единствено към религиозните общини с канонично призната самостоятелност, каквато Българската екзархия (обявена за отцепническа от православието) не е¹³.

Ясно става, че по обективни, независещи от българското духовенство причини. Екзархията не може да запази правата си върху население и област, които политически се подчиняват на държава, в която господства друга православна църква¹⁴. Впрочем румънските власти са улеснени в църковното усвояване на Северна Добруджа и от Цариградската патриаршия, чийто Св. Синод официално признава преминаването на областта към румънската църква¹⁵.

Още в началото на 1879 г. българското висше духовенство също е принудено да констатира затрудненията, които създава новото политическо положение с оглед запазване духовната власт над отделените от Княжество България части на Екзархията. На архиерейско съвещание по време на Учредителното събрание в Търново по този въпрос е взето еднозначно решение. Макар и с неудоволствие, княжеските архиереи (поканени да изразят становището си по настояване на отсъстващия екзарх Йосиф) се съгласяват, че "понеже добруджанските и сръбските българи влизат в състава на страни с еднакво вероизповедание с нас, по тази причина нашата църква не може да има никакво официално сношение с тях"¹⁶. По този повод някои съвременни историци обвиняват българските православни архиереи в "капитулация". Според тях "главен виновник за отказването на покровителство за българите от Северна Добруджа и Моравско били самите ръководни църковни дейци"¹⁷. Вече бяха посочени аргументите, които доказват, че подобен категоричен извод е твърде пресилен. Тук ще напомним два от тях - особения църковен статут на Екзархията (неуреденото ѝ междуцърковно положение и схизмата) и неподвластните на църквата изрични постановления на Санстефанския и Берлинския договор, които са главните причини за преминаването на Северна Добруджа към румънската държава и църква.

До подписването на Санстефанския и Берлинския договор през 1878 г. легитимността на екзархийската църковна юрисдикция в Северна Добруджа се основава на султанския ферман от 27.II.1870 г. Но още през лятото на 1878 г. действието на фермана дори в Османската империя е поставено под съмнение. За българското население в Северна Добруджа и Нишко, преминаващо под властта на Румъния и Сърбия, ферманът от 1870 г. загубва предишното си значение, а с това те са лишени от единственото си законно основание да искат запазване църковната юрисдикция на Българската екзархия в новите условия¹⁸.

Когато се разглежда църковно-каноническия аспект на откъсването на Северна Добруджа от диоцеза на Екзархията, трябва да се припомни една позабравена истина. Видният църковен историк Ив. Снегаров с основание отбелязва, че ако през Средновековието "Българската патриаршия лежи върху силата на българската държава, т.е. тя е държавна църква", то през Възраждането "Българската екзархия се опира на духовната мощ на българския народ, тя е наистина народна църква"¹⁹. Вещност в известна степен от 1870 до 1878 г. Екзархията освен "народна" е и "държавна църква", доколкото

получава легитимността си с официален държавен акт, който гарантира и единството ѝ в границите на общата османска държава. С договорите от 1878 г., разпокъсващи политически националната общност, Българската православна църква загубва характера си на "държавна" в горепосочения националнообединителен смисъл. В по-тясното значение на думата тя остава такава само в границите на Българското княжество. Безспорно доказаният ѝ "народен" характер, станал главен двигател на извоюваното с десетилетни усилия учредяване на Екзархията през 1870 г., не е достатъчна сила, за да запази националното единство и след 1878 г., когато тя престава да е в границите на една държава²⁹. За това обективно историческо следствие конкретни "виновници" трудно могат да се посочат. На тези, които твърдят, че това са екзархийските архиереи - Григорий Доростоло-Червенски, Симеон Варненско-Преславски, Йосиф I или някой друг, - би могло да се възрази: а нима част от историческата отговорност за тези следствия от Източната криза 1875-1878 г. не трябва да носят онези радикални политически дейци, които с отбранителните кръвопролитни въстания от 1875 и 1876 г. наложиха сравнително бързо, но и частично решаване на българския въпрос?

3. След тези принципни уточнения нека разгледаме на основата на запазените документи какво е отношението на БПЦ към севернодобруджанския църковен въпрос от подписването на Санстефанския договор до подчиняването на областта на румънските църковни власти.

Българската православна църква в Северна Добруджа в своята цялост - миряни, низше и висше духовенство - приема с тревога решенията на Санстефанския и Берлинския договор за предаване областта на румънската държава. Протестите са съдържани от все още големия авторитет на "освободителката" Русия, но е проявена инициатива за запазване на тази част от Доростоло-Червенската епархия към диоцеза на Екзархията. След кратко пътуване до Сан Стефано, свързано с подготвянето на благодарствен адрес до руския император, екзархийският Тулчански епископ Климент Бранички се завръща в Добруджа през април 1878 г.³¹ При обиколката си из епархията - Бабадаг, Мачин, Исакча, където е посрещнат с подобаваща почит - той се опитва да облекчи положението на местното население и търси начини за запазване духовната власт на Екзархията в тази област³². Първоначално руските окупационни власти се отнасят с равнодушие и пренебрежение към църковните проблеми на българското мнозинство в областта³³. Формални уверения за съхраняване духовната власт на Екзархията Климент получава едва при посещението на руския императорски комисар княз А. Дондуков-Корсаков в Тулча през май 1878 г.³⁴ Пред него епископът изразява надеждата на своите съотечественици, че Добруджа не ще бъде откъсната от Княжество България. Дондуков отговаря уклончиво, че не знае каква ще бъде съдбата на областта, но декларира, че "в църковно отношение Добруджа е каноническа епархия на българският митрополит и че той с удоволствие ще погледне на всичките мерки и старания, които гражданските власти ще положат, за да склонят и русите, и румъните да признаят българския митрополит", т. е. Добруджа да остане каноническа епархия на Екзархията. В потвърждение на това обещание губернаторът се разпорежда местните руски власти да уважават българското духовенство, като им обявява, "че само на тези свещеници ще се дава плата, които признават българския владика"³⁵.

В резултат от застъпничеството на Климент и засвидетелстваното внимание от страна на княз Дондуков са назначени нови екзархийски свещеници - българи и руси, а на

6.VIII.1878 г. руските църкви в Добруджа признават върховенството на БПЦ³⁶. В писмо до митрополит Григорий епископ Климент отбелязва, че след посещението на княз Дондуков в Тулча "губернаторът е много внимателен към мен", той "дава видимо преимущество на българския елемент и българското духовенство" като "заповядал на всичките християнски общини за всяка една църковна и духовна работа, за която ще се отнасят до правителството, да се отнасят чрез българския тук архиерей или неговия наместник"³⁷.

През лятото на 1878 г. Тулчанският епископ Климент полага грижи за възстановяването и добрата организация на църковните и училищните дела в областта³⁸, които до войната са били под негов контрол. В тази си дейност той е затруднен от партизанските ежби между самите българи. В писмо до митрополит Григорий от Тулча Климент отбелязва: "Гражданите са разделени на партии (спорят за власт в съветите), всяка една от които иска да действам в нейна полза". Подобно е впечатлението на Браничкия епископ и за положението в Силистра: "И тук ме посрещнаха с оплаквания един срещу друг. И тук, както в Тулча, нашите българи се ядат помежду си. Господ да им дава ум, а на мен - търпение и умение да ги помиря"³⁹. Пролитчава един от основните възгледи на гражданите и духовника Климент - партизанството, користния стремеж към власт е един от главните врагове на българското обществено благополучие, а църквата и нейните представители са длъжни да се борят срещу него, т. е. да работят за помирението между враждуващите партии. За неспадания авторитет на епископа говори и факта, че по настояване на тулчанци в края на май 1878 г. той си прави специална фотография, която подарява на някоя местни хора⁴⁰.

Независимо от положените усилия да се съхрани българското църковно и учебно дело, след заемането на Северна Добруджа от румънските власти от там започват да пристигат сведения за потъпкването на църковната и училищната самостоятелност на българите от румънската администрация⁴¹. Чрез екзарха тези сведения достигат до канцеларията на императорския комисар. В доклад на княз А. Дондуков до руското външно министерство от края на 1878 г. се отбелязва: "Румъните, заемайки Добруджа, влизаща в състава на Русенска и Варненска епархия, побързаха да скъсат изконната духовна връзка на Добруджа с българските митрополити; те забраниха на българските свещеници да споменават при богослужението българските архиереи и им заповядаха вместо тях да споменават някой си румънски архиерей, когото те възнамеряват да провъзгласят за пастироначалник на цяла Добруджа"⁴². Но въпреки очакванията на добруджанските българи за застъпничество срещу румънския натиск, руското окупационно управление не прави нищо, за да попречи на отделянето на Северна Добруджа от Екзархията. Напротив. По времето, когато зачестяват случаите на насилствено отчуждаване на българското население в Добруджа от екзархийското духовенство, със съгласието на императорския комисар А. Дондуков и на проф. М. Дринов (управляващ Отдела за просветата и духовните дела) Йосиф I нарежда на Тулчанския епископ Климент да напусне Северна Добруджа. През септември 1878 г. той е назначен за управител на богословското училище в Петропавловския манастир край Лясковец, а след около месец - и за временно управляващ голямата Търновска епархия⁴³. В немалката запазена преписка между отделни духовници, както и между гражданските и църковните власти от това време, липсва каквото и да е напомняне, че с това преназначение на талантливия и авторитетен Бранички епископ Северна Добруджа всъщност остава без български архиерей, който постоянно да

пребивава в областта. Възможно е този ход да изразява мълчаливото съгласие на всички заинтересовани страни с необратимостта на вече взетите политически решения и подписаните международни договори, според които Северна Добруджа не може да остане в диоцеза на Екзархията. На евентуално възражение, че със съгласието си за преместването на епископ Климент от Добруджа екзархът и каноничният митрополит на областта Григорий са улеснили подчиняването ѝ на румънската църква, трябва да се напомни бруталното изгонване от страна на сърбите на управляващия Нишавската екзархийска епархия митрополит Евстатий Пелагонийски. Вероятно подобна би била съдбата и на Тулчанския епископ, ако той беше останал на поста си³⁴. Дори близкия другар на Климент Т. Икономов не го упреква, че е изоставил Северна Добруджа, напротив, съветва го да приеме "поста Търновски митрополит и ректор на Богословското училище"³⁵.

През ноември 1878 г. за Тулча се отправя митрополит Григорий. В няколко писма до екзарха той докладва за извършените от румънските власти нарушения на архиерейските му права в Добруджа. Подобни сведения председателя на Св. Синод получава и от Варненско-Преславският екзархийски митрополит за подобни нередности в добруджанската част от неговата епархия. Симеон съобщава на Йосиф, че "власите накарали свещениците в Мангалия (Мангалия и околността Румъния получава според Берлинския договор - б.м. П.П.) да споменуват в службата Букурещкия митрополит"³⁶. На исканите от двамата архиереи конкретни указания как да действат срещу румънските произволи Йосиф I уклончиво отговаря с препоръката да изпратят формален протест за установените нарушения³⁷. Протестът е изпратен, но остава без последствие³⁸.

Всъщност през цялата година от подписването на Санстефанския договор до свикването на Учредителното събрание в Търново въпросът за запазването на екзархийското управление в Северна Добруджа не само че не е приоритетен, но дори не се коментира от гражданските власти и висшето църковно началство.

Известно е, че през лятото на 1878 г. до руските окупационни власти са изпратени няколко доклада за състоянието на българския църковен въпрос след Берлинския договор и за перспективите за неговото справедливо решаване³⁹. В нито един от тези документи не се настоява за оставане на севернодобруджанската част от Доростоло-Червенската и Варненско-Преславската епархия в диоцеза на Екзархията. На основата на тези изложения, превръщащи българския въпрос в македоно-тракийски, княз Дондуков изготвя своите доклади до руското външно министерство. В тях той настоява за решаване на църковните въпроси в земите, останали под османска власт, по начин, който му предлагат в записките си М. Дринов и екзарх Йосиф. По въпроса за църковното положение на Северна Добруджа императорският комисар не предлага нищо конкретно. Като съобщава за упражнявания натиск от новите управници на областта да се признае Румънската православна църква, той се задоволява да констатира, че "пределите на Екзархията значително се ограничиха". Князът препоръчва в БПЦ да се извършат реформи, съобразно с новото политическо положение, но не се решава да даде ход на тази необходима промяна, тъй като според него тя трябва да се извърши от църковен събор⁴⁰.

Какво е отношението към съдбата на Северна Добруджа на председателя на Св. Синод на БПЦ - екзарх Йосиф. След войната от 1877-1878 г. той започва да решава редица въпроси еднолично и се ласкае от внушаваната му от някои влиятелни миряни неточна представа, че е "глава на църквата"⁴¹. Едва в края на 1878 г. той отправя официално запитване

към М. Дринов какво да отговори на двамата добруджански митрополити Григорий и Симеон относно нарушените им църковни права от румънските власти, т.е. стреми се единствено да бъде посредник между гражданските и църковните власти. На самите архиереи екзархът нееднократно внушава, че е достатъчно да изпратят "формален протест" за нарушените им права в Добруджа. Всъщност главните цели, които Йосиф I преследва, нямат нищо общо с желанието за запазване на диоцеза на Екзархията в Северна Добруджа, който той мълчаливо приема за загубен. Ето няколко потвърждения на това заключение, които ни предоставя неговият дневник. На 2.XII. 1878 г. Йосиф убеждава великия везир Хайредин паша, че три македонски епархии "от година и половина стоят без владици, когато според черковните правила аз съм длъжен да ги замествам тутакси. Християните искат да им изпратят владици..."⁴² Председателят на недействащия български Св. Синод получава и от добруджанските българи искания за екзархийски владици само за Добруджа (тъй като каноничният митрополит на Доростоло-Червенската епархия Григорий е болен и не може да посещава редовно тази част от църковния си окръг). Но вместо да удовлетвори справедливите им желания, той освобождава Тулчанския епископ Климент от длъжността му и го изпраща в Търново. За църковното положение на Северна Добруджа през цялата 1878 и по-голямата част от 1879 г. в дневника на Йосиф I изобщо не се споменава, а през това време той провежда и отбелязва с бележки своите разговори по различни църковни и други въпроси както с османските власти, така и с дипломатическите представители на големите държави. В момент на откровение екзархът записва следния много показателен по интересувания ни въпрос пасаж: "Така прочее, Княжеството си е освободено от всяка страна; Южна България е такова почти осигурена. Остава Македония, която се нуждае от Екзархията, за да си добие народна черква. *Моята мисия е да добия черковните права на Македония: тя трябва да бъде целта ми* (к. м. - П. П.)"⁴³. Коментарът на цитирания откъс би бил излишен, ако в литературата не съществуваше твърде крайно становище, че позицията на Йосиф I по въпроса за църковното положение на Северна Добруджа е "капитулантска", както и че той и другите заинтересовани архиереи на Екзархията са "виновни" за загубата на тази област в църковно отношение⁴⁴. Липсата на категорично становище по севернодобруджанския църковен статут може да се тълкува като "капитулация" от страна на Йосиф I, но само доколкото той ясно си дава сметка, че този въпрос е предрешен от неподвластни на църквата политически решения и междудържавни договори. От друга страна, съсредоточаването на Йосиф I, главно към запазването на македонските и тракийските епархии за Екзархията след 1878 г. е мотивирано с възможността само за тях да се иска възстановяване действието на султанския ферман от 1870 г. Разбира се, той би могъл да бъде много по-активен и в стремежа за запазване на Северна Добруджа към Екзархията - по-често и по своя инициатива да изисква ефективна намеса на руските окупационни власти в защита на българското църковно дело, да потърси контакт и възможност за споразумение с представителите на Румънската православна църква. Ако това се беше случило, изследователите щяха да намерят още един аргумент за народополезната му дейност след 1878 г. Но в случая трезвата преценка на ситуацията и реалните крайно ограничени възможности за успех, както и някои субективни нагласи (непреминалата вражда между Йосиф и другия претендент за екзархийското място през 1877 г. митрополит Григорий), са ограничили дейността на екзарха само до запазване ведомството на БПЦ в границите на Османската империя - мисия, в чието десетилетно

осъществяване той има безспорни заслуги.

И през 1879 г., независимо от трудностите, които създават новите румънски власти в Северна Добруджа, екзархийското духовенство и някои по-активни миряни от областта се опитват да съхранят българското църковно и учебно дело. Доростоло-Червенският митрополит Григорий, макар да се намира в Търново, където е депутат в Учредителното събрание, продължава да следи църковното положение на добруджанската част от епархията си и дава наставления на паството си. В отговор на поредното тревожно писмо от тулчанския свещеник Руси, с което му съобщават, че много български села в Добруджа са останали без свещеници, той уверява тулчанци, че съзнава необходимостта от по-скорошно назначаване на нови духовници, но подчертава, че е трудно да се намерят подготвени хора, които да желаят да работят в областта, предадена на Румъния. Григорий се съгласява в най-кратки срокове да ръкоположи желаещите да поемат тази нелека длъжност и препоръчва на местните българи сами да търсят подходящи лица. Митрополитът аргументира своята възискателност към църковните служители в Северна Добруджа и особено в централния град на областта: "Към Тулчанската църква трябва да се обърне повече внимание, защото тя ще послужи като средоточие на българщината и за образец на другите наши църкви". Освен писмените наставления, Григорий изпраща и необходимите църковни вули, като уведомява тулчанци, че доставката на св. миро ще се забави⁴⁵.

Междувременно с декрет N 633 от 16.III.1879 г. Северна Добруджа е присъединена към румънската епархия Долни Дунав⁴⁶. Независимо от това, Григорий Доростоло-Червенски продължава да изпълнява архиерейските си задължения. Откликвайки на желанието на Кюстенджанската българска община, през юли 1879 г. той ръкополага Владимир Петрович за свещеник под името Вениамин и го изпраща в добруджанския град. В писменото си обръщение до общинарите в Кюстенджа от 13.VII.1879 г. Григорий им съобщава, че новопосветеният духовник още не е запознат добре с всичките си задължения и ги моли да му помагат във всичко. "За излишно смятам да ви напомня - пише българският архиерей, - че само чрез съсредоточаването ви около църквата и училището и чрез свързката на общото съгласие вие ще можете да запазите и себе си, и народността си там"⁴⁷.

Не след дълго все още каноничният екзархийски митрополит на Северна Добруджа Григорий ще се обърне към севернодобруджанските българи с още един съвет. Чрез свещеник Руси, с който постоянно кореспондира, Григорий се опитва да внуши на българите в областта да бъдат задружни, защото в настаналите тежки времена на чуждо политическо господство "будущността на българите от онези места твърде много зависи и от благоразумното им отнасяние, и от единопдушното им съгласие"⁴⁸. В края на май 1879 г. той изразява неодобрението си към поведението на някои български духовници, "които се отнесли неучтиво към епископ Йосиф, назначен за Добруджа, който е посетил и нашата църква". Причината за отпращания упрек е, че "могат някои си свещеници да пострадат без никаква цел; добре би било да земите във внимание съветите ми"⁴⁹.

Примирителните наставления на митрополит Григорий вероятно са предизвикали опасения сред добруджанските българи, че църковното положение на областта вече е определено, тъй като скоро след приключването на Учредителното събрание и завръщането на Григорий в Русе един от тулчанските първенци Димитраки бей отправя питане към

митрополита каква ще е съдбата на екзархийското дело в Добруджа. Григорий отговаря, че е докладвал на Йосиф I за всичко, което се е случило в Северна Добруджа след влизането на румънските войски "и сме искали да ни се дадат инструкции как да постъпим, но никогаж положителен отговор не сме получили". По-нататък митрополитът запознава просителя с мнението на архиереите, събрани в Търново, които са "признали, че съгласно църковните правила Българската екзархия не може да има ведомство на онези места, които политически се присъединяват към други православни държавици". Но тъй като това мнение е изразено единствено по настояването на екзарха и не е формулирано писмено, то Григорий не намира основание да заяви категорично "ни положително, ни отрицателно" становище "за съединението с румънската църква"⁵⁰.

Докато митрополит Григорий се опитва да отложи предстоящото откъсване на Северна Добруджа от поверената му епархия, някои български дейци правят безуспешни опити да привлекат новоизбрания княз Александър I към усилията за запазване на областта в диоцеза на Екзархията. На 20.VII.1879 г. Т. Теодоров се обръща към българския монарх с молба за съдействие, уверявайки го, че "съдбата на Добруджа е в неговите ръце"⁵¹. Тази инициатива остава без резултат, макар че местонахождението на писмото - в архива на българския министър Гр. Начович - показва, че вероятно е направена консултация между княза и министъра, при която е отчетена невъзможността да се промени политическото, а следователно и църковното положение в Северна Добруджа.

На 25.VIII.1879 г. екзарх Йосиф, след като получава поредното изложение за тежкото състояние на българското църковно дело в Северна Добруджа, се обръща с писмо към министъра на външните работи и изповеданията М. Балабанов. Той го запознава с исканията на добруджанските българи "да се изпрати от Екзархията един епископ в Добруджа, който нравствено да преустановява успеха на румънизацията сред българския елемент". Йосиф изразява принципното си съгласие с това искане, но уверява министъра, че БПЦ няма възможност в настоящия момент да го удовлетвори. Той предлага на българското правителство да се заеме с повдигнатия въпрос, като напомня на богослова М. Балабанов становището на княжеските архиереи относно запазването на диоцеза на Екзархията в Добруджа и Нишко, изказано в хода на Учредителното събрание⁵².

През втората половина на 1879 г. Министерството на външните работи и изповеданията в София получава и от митрополит Григорий известия за нерадостната съдба на добруджанските българи, преминали под румънска власт. На 2.X.1879 г. владиката съобщава, че новите управници в Северна Добруджа "настояват българските свещеници да поменуват румънския епископ. Народът постоянно и принуждава свещениците да упорствуват. Управлението също силно постоянно и един от свещениците от Тулча се изпрати с жандарми във от границите, тоже и нашият наместник напуснал Тулча. Опасност предлежи да не се затворят всичките български църкви..."⁵³.

Изострянето на отношенията между българското духовенство в Северна Добруджа и новите румънски господари на областта се потвърждава и от някои чужди дипломатически източници. В няколко доклада от началото на октомври 1879 г. френският консул в Галац и френският вицеконсул в Тулча съобщават в Париж за нежеланието на българския клир да се подчини на румънските църковни власти⁵⁴. Френските дипломати информират министъра на външните работи А. Вадингтон за официалното противопоставяне на българите срещу новото църковно положение, както и за

продължавашата практика българските свещеници да споменават в богослужението името на Доростоло-Червенския митрополит, а не на румънския епископ. При посещението на министър М. Когълничану в Тулча пред него се явява делегация от местното население. От името на цялата българска общност един от членовете ѝ - свещеник - представя следните искания: "поддържане на съществуващото положение или оставане под юрисдикцията на русенско-силистренския владика (митрополит Григорий - б.м. П.П.); незабавно премахване правата на румънския архиерей". Според френския консул в Галац делегатите са заплашили М. Когълничану, че "българското духовенство ще обяви открито бунт, ако исканията му не бъдат чути и изпълнени". От своя страна румънският министър е предупредил, че "ще депортира в България всеки свещеник, който в срок от осем дни не спомене името на румънския владика в богослужението". Заради продължавашото противопоставяне срещу новия църковен ред, през септември 1879 г. тулчанският префект затваря българската църква в града, а свещеникът е откаран до границата. Френският консул съобщава в доклада си, че тази мрачна перспектива "принуди българските свещеници да се подчинят"⁵⁵.

При това положение на фактически установена румънска гражданска и църковна власт в Северна Добруджа българското правителство чрез министъра на външните работи и изповеданията дава формалното си съгласие на митрополит Григорий официално да предаде управлението на севернодобруджанската част от епархията си на румънската църква. На 12.X.1879 г. Доростоло-Червенският митрополит отправя последното си пастирско послание до "свещениците и населението на Тулча и цяла Добруджа". Като съобщава уверенията на българското правителство, че румънските власти обещават да запазят българския език в богослужението, той приканва паството си да признае назначения от румънската църква за архиерей на Северна Добруджа епископ Йосиф⁵⁶.

Направеният анализ на причините за отделянето на Северна Добруджа от Екзархията, както и на поведението на българското православно духовенство през разглеждания период ми дава основание да заключа, че не неговата активност или пасивност е първостепенният фактор за откъсването на тази българска област и предаването ѝ под румънско църковно управление. В православните страни открай време политическите условия и държавните решения са определящи за статута и възможностите за действие на православните църкви. Случаят със Северна Добруджа е още едно проявление на това многократно потвърдено от историята правило в отношенията между държава и църква в православния свят. И представителите на руското окупационно управление, и румънските административни и църковни власти улесняват с действията и бездействието си отделянето на Северна Добруджа от Екзархията и трайното ѝ присъединяване към румънската църква с всички неизбежни и неблагоприятни за българщината последици от това. Неправилно е да се обвинява висшето българско православно духовенство (а още по-малко низшето в областта), че не е положило усилия или че едва ли не носи "вина" за откъсването на добруджанския църковен окръг от БПЦ. То не може да не се съобрази с политическата воля на орисниците на българския въпрос (Русия и другите т. нар. велики сили), нито да наруши канона, според който в една православна държава не могат да действат две православни църкви. Впрочем и в това отношение българската практика предлага показателен пример за неканоничност. Независимо от гръмкото, но формално постановление на чл. 37 от Търновската конституция за господстващо положение на БПЦ,

след 1878 г. в територията на Българското княжество действа и друга православна църковна власт - митрополитите на Цариградската патриаршия (във Варна, Месемврия, Анхиало, Созопол и Пловдив). През 80-те години на XIX в. българските правителства отказват да удовлетворят аргументираните искания на екзархийското висше духовенство да се освободят гръцките митрополити и се закрие ведомството на Цариградската патриаршия в България⁵⁷.

Оттегляйки се от Северна Добруджа, архиереите на Екзархията са предполагали, че Румънската православна църква ще следва своето високохуманно обществено предназначение и в отношението си към православните българи в новоприсъединената област, но са останали излъгани в надеждите си. След завземането на областта от новите ѝ административни и църковни управници, те полагат постоянни и системни усилия за румънизирание на българското църковно и учебно дело. От около 60 български църкви преди 1878 г. през 1894 г. остават 28, а през 1911-1912 г. - само 8. От 55 български училища преди руско-турската война 1877-1878 г. непосредствено след нея продължават да съществуват около 30, които по Закона за устройството на Добруджа от 1880 г. получават статут на частни училища⁵⁸.

Бележки

¹ З. Маркова, Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия през 70-те години на XIX век. - Известия на Църковно-историческия и архивен институт. Т. III, С., 1985, с. 305-315; З. Маркова, Българската екзархия 1870-1879. С., 1989, с. 243-245; П. Тодоров, Северна Добруджа под властта на кралска Румъния (1878-1912 г.). - В: Кратка история на Добруджа. Варна, 1986, с. 177; Ж. Попов, Българите в Северна Добруджа 1878-1913. С., 1991, с. 355 сл.

² Ан. Иширков, Румънска Добруджа. - Бълг. преглед, 1898, N 3-4, с. 96. Според автора "ние, българите, като схизматици имахме право на самостоятелна българска църква в Добруджа. Голяма грешка сториха тогавашните наши духовници, като изоставиха паството си"; М. Г. Марков, За Добруджа. С., 1914, с. 7. Авторът обвинява митрополит Григорий, че е "недостоеен черковен йерарх", дигнал "ръка от своите добруджански пасоми"; Ж. Попов, Българите в Северна Добруджа 1878-1913. С., 1991, с. 365. За загубата на Северна Добруджа като част от екзархийския диоцез твърде пресилено е обвинено цялото духовенство. В друга публикация Ж. Попов хвърля вината върху екзарх Йосиф, когото обвинява в "капитуланство". - Северна Добруджа. Пътеписни бележки и спомени за българите (1878-1940). С., 1993, с. 432.

³ П. Ст. Петков, Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г. - Духовна култура, 1993, кн. 10, с. 15-16.

⁴ Извори за историята на Добруджа 1878-1919. Т. 1. Съст.: Ж. Попов, К. Пенчиков, П. Тодоров. С., 1992, с. 20.

⁵ В съвременната научна литература, дори в солидни академични издания, неправилно и тенденциозно откъсването на Северна Добруджа се свързва не със Санстефанския руско-турски договор, а само с Берлинския. Така напр., като твърди, че Северна Добруджа е отстъпена на Румъния по силата на решенията на великите сили с чл. 46 на Берлинския договор, В. Божинов пропуска да отбележи същественото обстоятелство,

че в този случай те само потвърждават това, което Русия вече е наложила със Санстефанския договор. Според същия автор едно от съображенията за това решение на Берлинския конгрес "било желанието на капиталистическа Европа да раздели териториално създаденото Княжество България от неговата освободителка". - В. Божинов, Положението на българското население в Северна Добруджа. - В: История на България. Т. 7. С., БАН, 1991, с. 412.

⁶ П. Ст. Петков, Руско-турската война 1877-1878 г. и българският въпрос. - Участие, 1997, бр. 4, с. 20-23.

⁷ НБКМ-БИА, ф. 111, оп. 1, а.е. 100, л. 3-19; а.е. 369, л. 90-146; Извори за историята на Добруджа 1878-1919. Т. 1, с. 19-33.

⁸ НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 228, л. 156-157 (Климент до Григорий, 29.V.1878 г.).

⁹ НБКМ-БИА, ф. 400, а.е. 1, л. 2-3; ЦДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 1, л. 4; З. Маркова, Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия..., с. 305-306.

¹⁰ НА БАН, ф. 144 к, оп. 1, а.е. 46, л. 1 (Мнение на комисията, съставена от Св. Синод за изучаване въпроса за сношенията на Св. Синод с Екзархията в Цариград през 1911 г.). Този доклад, изготвен от Пловдивския митрополит Максим, свещеник д-р Ст. Цанков и Марко Балабанов, съдържа критичен анализ и обективна оценка по редица важни църковни и национални проблеми. Доскоро той не бе използван в иначе твърде обемистата литература по църковно-националния въпрос. Предстоящото му публикуване ще хвърли допълнителна светлина върху националното и църковното в българо-гръцката разпра, върху особеностите на официалния и действителния статут и начина на управление на Екзархията, върху отрицателните последици от схизмата и др. Изводът, че "поставяйки БПЦ в ненормално междуцърковно положение, схизмата съвсем не е прекратила гръцко-българската разпра" е аргументиран в: Ив. Снегаров, Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. - Църковен архив, кн. III-V. С., 1929, с. 4.

¹¹ Според чл. 62 от Берлинския договор "...никаква пречка не ще може да бъде направена било на йерархическата организация на различните верски общини, било на техните отношения с духовните им началници". - Г. П. Генов, Международни актове и договори, засягащи България. - ГСУ, Юрид. фак., Т. 34, Кн. 1, с. 241-325. Чл. 44 от същия договор постановява: "...Свободата и външното упражнение на всички богослужения се осигуряват за всичките туземци на румънската държава, както и на чужденците, и не може да им се препятства нито в йерархическото устройство на вероизповедните общини, нито в отношенията им към техните духовни глави..." - Извори за историята на Добруджа 1878-1919. Т. 1, с. 25.

¹² П. Ст. Петков, Записка на екзарх Йосиф I от 1878 г. върху историята на българския църковен въпрос. - Истор. преглед, 1993, кн. 3, с. 125; Ж. Попов, Българите в Северна Добруджа, с. 367.

¹³ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Сб. документов. Т. 3. М., 1967, с. 291-292.

¹⁴ Категоричният извод на Ж. Попов (Българите в Северна Добруджа, с. 359), че с чл. 44 от Берлинския договор "се създавала възможност за запазване на добруджанските църкви от порумънчване" трябва да се допълни с важното уточнение, че тази възможност е формална, превръщането ѝ в реалност е затруднено от редица обективни причини, а не от "недостатъчната активност и последователност" на българското духовенство.

¹⁵ З. Маркова, Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия..., с. 314.

¹⁶ Архив на Църковноисторическия и архивен институт (АЦИАИ), Писма, изпращани от Екзархията в 1879 г. от Пловдив, л. 85-86 (Екзарх Йосиф до министър М. Балабанов, N 131, 25.VIII.1879 г.). Това становище не е протоколирано. Екзарха е осведомен за него устно. - З. Маркова, Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия..., с. 313.

¹⁷ Ж. Попов, Българите в Северна Добруджа, с. 364-365.

¹⁸ П. Ст. Петков, Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г., с. 15.

¹⁹ Ив. Снегаров, Българската екзархия. - Духовна култура, 1945, кн. 1, с. 7.

²⁰ В това отношение изключително показателна е историята по съставянето, приемането и прилагането на чл. 39 от Търновската конституция. Според повечето автори в него именно е вложена амбицията да гарантира в променените след 1878 г. политически условия единството на БПЦ чрез подчиняване на всичките ѝ части на едно общо ръководство, "дето и да се намира то". Но както правилно предвиждат още в хода на Учредителното събрание някои архиереи и миряни, този член се оказва напълно неприложим в следващите години. Вж. по-подробно по този въпрос - П. Ст. Петков, Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г., с. 18-20.

²¹ Литературен архив. Т. V, Из архива на Васил Друмев Климент Търновски. Ръкописи, материали и документи. Подбрал и подготвил Д. Леков. С., 1973, с. 183-184; Църковен вестник, год. II, бр. 14, 14 юли 1901, с. 3.

²² Неточно е твърдението, че от Сан Стефано през април 1878 г. "Климент се отправил за Русе", а когато пристигнал в Добруджа епископът бил "с много смесени чувства", поради откъсването на областта от българската държава. - Д. Игнатовски, Митрополит Климент Търновски. Жизнен път и обществено-политическа дейност. Шумен, 1996, с. 75-76.

²³ НБКМ-БИА, ф. 400, оп. 1, а.е. 1, л. 2-3. ЦДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 1, л. 4; З. Маркова, Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия..., с. 305-306.

²⁴ НБКМ-БИА, ф. 146, оп. 1, а.е. 2, л. 5; З. Маркова, Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия..., с. 307.

²⁵ НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 228, л. 156-161; Ж. Попов, Българите в Северна Добруджа 1878-1913. С., 1991, с. 358.

²⁶ Ж. Попов, Българите в Северна Добруджа, с. 358.

²⁷ НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 228, л. 158.

²⁸ Българин, г. I, бр. 74, 23 юли 1878, с. 3; С. Чилингиров, Добруджа и нашето Възраждане. (Културно-исторически издирвания). С., 1917, с. 81.

²⁹ НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 228, л. 160, 162-163.

³⁰ НА БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 228, л. 161; НА БАН, Сб. V, 248-40 - Фотография на епископ Климент, правена в Тулча, 26.V.1878 г.

³¹ НА БАН, ф. 59 к, а.е. 464, л. 1-4; Държавен архив - Русе, ф. 43 к, оп. 1, а.е. 84, л. 173, 204-205, 235, 239; Извори за историята на Добруджа 1878-1919. Т. 1, с. 25-32.

³² ЦДА, ф. 166, оп. 1, а.е. 58, л. 15.

³³ НА-БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 284, л. 128-129; АЦИАИ, Протокол на екзархийските писма, част V, 1878-1880, л. 64; ЦДА, ф. 405, оп. 1, а.е. 2, л. 2.

³⁴ АЦИАИ, Писма, изпращани от Екзархията в 1879 г. от Пловдив, л. 28-29. По повод изгонването на Евстатий Пелагонийски от управляваната от него Нишавска епархия на Екзархията на 3.II.1879 г. Йосиф I пише на митрополит Симеон, че първоначално възнамерявал да отправи "до княз Дондуков формален протест по този повод", но след това се отказал, преценявайки, че "той няма да има свършена правилност без участието на Св. Синод".

³⁵ НБКМ-БИА, ф. 146, оп. 1, а.е. 3, л. 47-48.

³⁶ НА-БАН, ф. 54 к, оп. 1, а.е. 284, л. 135-136.

³⁷ НБКМ-БИА, ф. 146, оп. 1, а. е. 3, л. 6-7; ДА-Русе, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 84, л. 204.

³⁸ Извори за историята на Добруджа 1878-1919. Т.1, с. 32.

³⁹ Записка на проф. М. Дринов "Българският църковен въпрос и Берлинския договор" от 6.VIII.1878 г. - НБКМ-БИА, ф. 111, оп. 1, а. е. 22, л. 124-127; Поверителна записка на екзарх Йосиф до княз А. Дондуков от 2.VIII.1878 г. - НБКМ-БИА, ф. 111, оп. 1, а. е. 369, л. 46-53.

⁴⁰ ЦДА, ф. 166, оп. 1, а. е. 58, л. 15-16.

⁴¹ П. Ст. Петков, Православните български архиереи в Учредителното и Първото Велико народно събрание 1879 г., с. 18-19; П. Ст. Петков, Екзарх Йосиф I и архиерите от Княжество България - пръв сред равни или център и периферия. - В: 120 години от избирането на Ловчанския митрополит Йосиф за български екзарх. Юб. вестник. Ловеч, октомври 1997, с. 8.

⁴² Български екзарх Йосиф I, Дневник С., 1992, с. 74-75.

⁴³ Български екзарх Йосиф I, Дневник, с. 76(9.XII.1878 г.).

⁴⁴ Вж. тук бел. 2.

⁴⁵ НБКМ-БИА П А 1118, л. 1-2 (Митрополит Григорий до свещеник Руси, 29.III.1879 г.).

⁴⁶ П. Тодоров, Цит. съч., с. 179.

⁴⁷ ДА-Русе, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 84, л. 276.

⁴⁸ Извори за историята на Добруджа 1878-1919. Т.1, с. 32-33.

⁴⁹ НБКМ-БИА П А 1115, л. 1.

⁵⁰ ДА-Русе, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 84, л. 274.

⁵¹ НБКМ-БИА, ф. 14, а. е. 3506, л. 1-3.

⁵² АЦИАИ, Писма, изпращани от Екзархията в 1879г. от Пловдив, л. 85-86, (N 131, Йосиф до министър М. Балабанов, 25.VIII.1879 г.).

⁵³ ДА-Русе, ф. 43 к, оп. 1, а. е. 84, л. 283. Репресивните мерки на румънските власти спрямо българското духовенство в Северна Добруджа се потвърждават и от други източници. - Северна Добруджа. Пътеписни бележки и спомени за българите (1878-1940). Съст. Ж. Попов. С., 1993, с. 26-28.

⁵⁴ Archives du Ministere des Affaires Etrangères - Paris, Correspondence politique et consule (С.Р.С.), Roumanie, Galatz, vol. 1, 5.X.1879, p. 81-87. Тези документи любезно ми бяха предоставени от доц. д-р Хр. Глушков.

⁵⁵ Archives du Ministere des Affaires Etrangères - Paris..., p. 82-87.

⁵⁶ З. Маркова, Диоцез и управление на Доростоло-Червенската епархия..., с. 313.

⁵⁷ НА-БАН, ф. 54 к, оп. 1, а. е. 250, л. 16 сл. През май 1885 г. екзархийският делегат Климент Търновски (бивш Тулчански епископ) уведомява Министерството на външните работи и изповеданията за поредните незаконни действия на гръцкото духовенство във Варна и Силистра и предлага два начина за ликвидиране ведомството на Цариградската патриаршия в българската държава - ако то се основава на схизмата, то БПЦ и другите православни църкви не я признават; ако се основава на султанския ферман от 1870 г., то самата патриаршия не го признава. Тези предложения не са реализирани от българските власти. Църковното двувластие в българската държава е търпяно чак до 1906 г., "когато народът, възмутен от гръцките изстъпления в Македония, завзема гръцките църкви и изгонва гръцките митрополити". - Ив. Снегаров, Кратка история на съвременните православни църкви. Т. 2. С., 1946, с. 65.

⁵⁸ П. Тодоров, Положение и борби на българите в Северна Добруджа. - В: История на България. Т. 8. С., БАН, 1999, с. 158-160. Срв. В. Тонев, Добруджа през Възраждането. Варна, 1973, 269-357; Ж. Попов, Българите в Северна Добруджа, с. 357.